

अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा रस विधान

धनकृष्ण उपाध्याय

उपप्राध्यापक

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

सार सङ्क्षेप

रस सम्प्रदाय पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्तको जेठो सम्प्रदाय मानिन्छ । रसविनाको काव्य प्राणविनाको मानव सरह हुने कुरा पूर्वीय साहित्यशास्त्रीहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ । 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' भन्ने मान्यता पूर्वीय साहित्यशास्त्रको मूल मान्यता रहेको देखिन्छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रका यिनै सिद्धान्तबाट प्रभावित कवि माधव घिमिरेका काव्यहरूमा रसको उचित प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा उनलाई रसवादी कविको रूपमा चिनाइन्छ । उनका कविता काव्यका साथै नाट्यकाव्य लेखनमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । पूर्वीय साहित्यमा नाट्यकाव्य वा गीतिनाटक भन्ने छुट्टै विधाको उल्लेख भएको पाइँदैन । पाश्चात्य साहित्यको मेलोड्रामा, अपेरा र ब्याले भनिने विधाको नजिक रहेको श्रव्यदृश्य विधाअन्तर्गत पर्ने गेयात्मक, भावनात्मक, सङ्गीतात्मक र द्वन्द्ववात्मक विधा नाट्यकाव्य हो । यसमा कथानक, पात्र, संवाद, गीत (कविता), द्वन्द्व, अभिनय, परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैली, संरचना, रसविधान आदि तत्त्वहरू रहेका हुन्छन् । यिनै सिद्धान्तका आधारमा रही कवि घिमिरेले वि.सं. २०५३ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (हाल : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान) बाट 'अश्वत्थामा' नाट्यकाव्य प्रकाशित गरेका छन् । नाट्यकाव्यका तत्वहरूमध्ये अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा प्रयोग भएका रसहरूको चर्चा गरिएको छ । अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा रसविधान शीर्षकको यस लेखमा रहेका सैद्धान्तिक पक्षहरू पूर्वीय सिद्धान्त र मान्यतामा आधारित पुस्तकहरूको अध्ययन गरी पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा वर्णित शृङ्गार, वीर, हास्य, करुण, रौद्र, भयानक, अद्भुत, वीभत्स तथा शान्त रस गरी नौ वटा रसको सङ्क्षेपमा सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ । उक्त सिद्धान्तको मियोमा रही 'अश्वत्थामा' नाट्यकाव्यको सुरुदेखि अन्तसम्म पटक पटक अध्ययन गरी रस प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ । सो अध्ययन गर्दा शोध अध्ययन विधि र पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरिएको छ । सिद्धान्त र अध्ययनबाट अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा रसविधानको के कस्तो छ अङ्गी रस तथा अङ्ग रसको निर्धारण गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

मुख्य शब्द र शब्दावली

वैचारिक प्रेरणा, मानसिक प्रक्षेपण, पूर्वीय साहित्यशास्त्र, शृङ्गार, वीर, हास्य, करुण, रौद्र, भयानक, अद्भुत, वीभत्स, शान्त, रस, अङ्गी रस, वैराग्य भाव, रसोत्पत्ति, रसास्वादन, आलम्बन विभाव, उद्दीपन विभाव, व्यभिचारी भाव, स्थायी भाव, विभाव, अनुभाव, महासमरको पीडा, अङ्क, निर्वेद, धैर्य, गर्व, स्मृति, दया, तर्क, आवेग र असूया, सञ्चारी भाव, गर्वयुक्त वाणी, विस्मय, रसको प्रादुर्भाव, , कम्पन हुनु, निस्तब्ध हुनु, भ्रान्ति, तर्क, जडता, मद, अमर्ष, आततायी, भय, अपस्मार, जुगुप्सा, खलिहान, अनुराग, कामोद्रेकको अवस्था, सम्भोग शृङ्गार, विप्रलम्भ शृङ्गार, आत्मस्थ हास्य, परस्थ हास्य, अष्ट चिरञ्जीवी, पुनः संरचना, स्वैर कल्पना, मिथक, लोक विश्वास, अनुष्टुप् छन्द, भाषाशैली, परिष्कारपूर्ण, अलङ्कृत, रसवादी कवि, प्रौढ, परिपक्व र मितव्ययी कवित्व आदि ।

१. नाट्यकाव्यकार माधव घिमिरेको परिचय

अश्वत्थामा नाट्यकाव्यका रचयिता माधव घिमिरे हुन् । उनको जन्म वि. सं. १९७६ साल असोज ७ गते सोमबारका दिन लमजुङ जिल्लाको पुस्तुन बाहुनडाँडा गाउँमा माता द्रौपदीदेवी तथा पिता गौरीशङ्कर उपाध्यायको पहिलो सन्तानका रूपमा भएको हो । उनको न्वारनको नाम टोपनाथ घिमिरे हो । औपचारिक नाम माधवप्रसाद घिमिरे भए पनि साहित्यिक जगत्मा माधव घिमिरेका नामले उनी परिचित रहेका छन् । सर्वदर्शनमा शास्त्री उत्तीर्ण गरेका घिमिरेले भाषानुवाद परिषद्मा लेखक पदमा जागिरे, 'गोरखापत्र' को सहायक सम्पादक, विद्यालयमा प्रधानाध्यापक, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सदस्य उपकुलपति हुँदै कुलपति (२०४६(४७) समेत भएका थिए । त्रिभुवन प्रज्ञा पुरस्कार, गोरखा दक्षिण बाहु, साभा पुरस्कार, राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०६०), आदि पदक तथा सम्मान र पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् । 'ज्ञानपुष्प' (वि.सं. १९९२) फुटकर कविताबाट साहित्यिक यात्रा प्रारम्भ गरेका घिमिरेले खण्डकाव्य, बाल कविता, गीत, कथा, नाट्यकाव्य तथा समालोचना विधामा समेत कलम चलाउँदै आएका छन् । फुटकर कविता लेखनबाट आफ्नो साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका घिमिरेका प्रकाशित कृतिहरूमा नवमञ्जरी (१९९४) र चैत वैशाख (२०६०) दुई वटा कविता सङ्ग्रह, घामपानी (२०१०), बालालहरी (२०१६), राहुल यशोधरा (२०३५) र सुनपङ्खी चरी (२०५३) चार वटा बाल कविता सङ्ग्रह, नयाँ नेपाल (२०१३), किन्नर किन्नरी (२०३३), दुई वटा गीत सङ्ग्रह, पापिनी आमा (२०१३), गौरी (२०१५), राजेश्वरी (२०१७), राष्ट्रनिर्माता (२०२३), धर्तीमाता (२०३०), इन्द्रकुमारी (२०५७), बोराको परदा (२०५७) र गौँथली र गजधम्म (२०५७) आठ वटा खण्डकाव्य, शकुन्तला (२०३८), मालती मङ्गले (२०३९), विषकन्या (२०५०), अश्वत्थामा (२०५३), हिमालवारि हिमालपारि (२०५४), देउकी (२०५५) र बालकुमारी (२०६१) सात वटा नाट्यकाव्य तथा आफ्नो बाँसुरी आफ्नै गीत (२०३०) र चारुचर्चा (२०५८) दुई वटा निबन्धात्मक रचना लगायतका कृतिहरू रहेका छन् । यी कृतिका अतिरिक्त कथा, संस्मरण, अनुवाद जस्ता विधामा पनि रिमालले कलम चलाएको पाइन्छ । घिमिरे भावमा स्वच्छन्दतावादी र शैलीमा परिष्कारवादी कविका रूपमा परिचित छन् । अश्वत्थामा नाट्यकाव्य उनको उत्कृष्ट कृतिहरूमध्ये एक हो । यही अश्वत्थामा नाट्यकाव्यको चर्चा गरिएको छ । विशेष गरेर यस नाट्यकाव्यको रस विधानसम्बन्धी चर्चालाई विशेष रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

२. अश्वत्थामा नाट्यकाव्यको सङ्क्षिप्त चिनारी

'अश्वत्थामा' नाट्यकाव्यको प्रथम प्रकाशन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (हाल : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान) बाट वि. सं. २०५३ साल आषाढ महिनामा भएको हो । 'वाल्मीकालीन सम्भनामा रहेको वनभँक्री र जोगीको दन्त्यकथा, महाभारतकालीन अश्वत्थामाको मिथक, लोक विश्वास तथा विश्वव्यापी अणुयुद्ध र अन्य विध्वंशको यथार्थबाट यसको कथावस्तु सिर्जित भएको देखिन्छ' (शर्मा, २०६२ : ६३(६४) ।

युद्धको विषय वस्तुमा आधारित पीडाको चित्रण गरिएको यस नाट्यकाव्यको कथावस्तु मूलतः महाभारतको मिथक हो । यो कुरा कवि घिमिरेले 'अनि एक योद्धा शिरमा युद्धको घाउ लिएर विश्वसामु आउँछ' भन्ने शीर्षकको भूमिकामा प्रस्ट रूपमा उल्लेख गरेका छन् । 'महाभारत युद्धको प्रसिद्ध योद्धा अश्वत्थामा । चिञ्जिवी अश्वत्थामा ... सायद हाम्रै मनको प्रक्षेपण हो पीडाको भोक्ता मात्रै होइन पीडाको द्रष्टा पनि

अश्वत्थामा । ... अबको युद्धको पीडा प्रत्येक मानिसले भोग्नुपर्ने पीडा हो (जसले युद्ध थाल्छ, त्यसले पनि नभोगी नहुने पीडा हो । यथार्थमा यो युद्धको पीडा भोग्न परे पनि भोग्ने नसकिने पीडा हो' (घिमिरे, २०५३ : १(३) ।

'अश्वत्थामा' नाट्यकाव्य जम्मा ७३ पृष्ठको आयाम भएको कथानक, सात अङ्क र बयालिस वटा गीतहरूमा संरचित छ (शर्मा, २०६२ : ६५) । कथावस्तुको घटनाक्रममा अश्वत्थामा आफूलाई युद्ध अपराधी भएको स्विकारेर शान्तिका लागि गोसाइँकुण्डमा पुग्नु, युद्धमा गएका छोराको बाटो हेरेर बसेको वृद्ध पिता र वीर पूजा गर्नेसँग उसको भेटघाट हुनु, अश्वत्थामाले आफू बाल हत्यारा भएको दोजियासँग कुरा गर्नु, पँधेनीहरूले अश्वत्थामाको तालुमा भएको घाउमा सिउँदोको सिन्दुर लगाइदिनु, पाताल गुफामा युद्धको प्रसङ्ग, आग्नेयास्त्रले आधा हर नष्ट भएकी आमाको दुध चुसिरहेको बालकलाई कुकुरले दुध चुसाउनु जस्ता मानवता पतनको प्रसङ्ग, सर्वेसर्वालाई आफ्नै जनताले दण्ड दिन खोज्नु, युद्ध समाप्तिपछिको दृश्यबाट अश्वत्थामा चिन्तित हुनु, औंसीको रातमा तारासँग देखिएर कविलाई आफ्नो परिचय दिँदै तेस्रो विश्वयुद्ध हुने कुराको सङ्केत गरेर कविलाई युद्धको पीडा महसुस गरेर मानतावादको सन्देश फैलाउन आग्रह गर्दै संसारमा युद्ध रहँदासम्म आफू सधैं आइरहने बाचाका साथ अश्वत्थामा कविमै एकाकार हुनु जस्ता प्रसङ्गहरू रहेका छन् । कतै कतै महाभारत युद्धका प्रसङ्गहरू अश्वत्थामाका पूर्वदीप्तिका रूपमा आए पनि कथानक मूलतः रैखिक ढाँचाका रूपमा आवद्ध छ । यस नाट्यकाव्यका पात्रहरूमा अतिमानवीय अश्वत्थामा, मानवीय वृद्ध पिता, ग्रामवासी, लोभारे, दोजिया, ग्रामपुरुष, ग्रामनारी, पँधेनीहरू, आमा बालक, सैनिक, सर्वेसर्वा, पागल बस्तीका नरनारी, अपाङ्ग, विधवाहरू र कवि जस्ता पात्रका साथै अमानवीय पात्र कुकुरी समेतको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यस नाट्यकाव्यको स्थानगत परिवेशमा देवदारु वन, गोसाइँकुण्ड, बराह पोखरी, निलगिरि हिमाल, शैलगङ्गा, कविको कोठा जस्ता नेपाली स्थानहरू र पाताल गुफाले युद्धग्रस्त स्थानको परिवेशको सङ्केत गरेको छ । कालगत परिवेश हेर्दा महाभारतकालीन पूर्वदीप्ति र दोस्रो विश्वयुद्धपछिको रहेको छ । मानसिक प्रक्षेपणको प्रयोग गरिएको यस काव्यमा पँधेरामा पानी भर्न जाने, गोठालो लाग्ने, सैनिकमा भर्ती हुने जस्ता सामाजिक परिवेश, छाती दुखेमा सन्तानलाई कष्ट हुने, वीर पूजा गर्ने, प्रेत चढ्ने, पतिको मृत्युमा सिन्दुर पखाल्नु जस्ता जनविश्वास, कालो वन बिरालो, कालो भूत, राँके भूत, जस्ता अमानवीय कुराको अपशकुन, पानी माग्ने व्यक्तिलाई पानी नदिँदा काकाकुल हुने जनविश्वास, सैनिक र जनताबिचको द्वन्द्व, आणविक शस्त्रास्त्रको होडबाजी जस्ता परिस्थिति रहेका छन् । 'समयगत, स्थानगत, सामाजिक सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा वातावरणगत विविधता रहे पनि समग्रमा भन्नुपर्दा अश्वत्थामा गीतिनाटक युद्धग्रस्त परिवेशमा आधारित छ । आजको विश्वयुद्धको सन्त्रासमय वातावरण, परिस्थिति एवं माहौल यसमा पाइन्छ' (पोखरेल, २०६०:९०) । द्वन्द्वको सफल प्रयोग भएको यस काव्यको युद्ध विरोधी, मानवतावादी तथा आशावादी विचार प्रकट गर्नु मूल उद्देश्य रहेको छ ।

३. अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा रसको प्रयोग

नाट्यकाव्यकार माधव घिमिरे एक सफल रसवादी कवि हुन् । उनका प्रत्येक कृतिमा रसधारा छुटेको पाइन्छ । प्रस्तुत अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा पनि विषय वस्तु, प्रसङ्ग र भावअनुसार विभिन्न रसको प्रयोग गरिएको छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा शृङ्गार, वीर, हास्य, करुण, रौद्र, भयानक, अद्भुत, वीभत्स तथा शान्त रस गरी नौ वटा रसको चर्चा गरिएको पाइन्छ । यिनै रसहरूमध्ये करुण रस अङ्गी रसका रूपमा रहेको छ, भने अन्य

रसहरू अङ्ग रसका रूपमा रहेका छन् । सबै रसको धेरथोर प्रयोग भए पनि मूलतः करुण रस अङ्गी रसका रूपमा र त्यसकै हाराहारीमा वैराग्य भावयुक्त शान्त रसको प्रयोग भएको पाइन्छ । वास्तवमा रसोत्पत्ति र रसास्वादनका दृष्टिले हेर्दा रसवादी कवि घिमिरेको प्रवृत्ति यस नाट्यकाव्यमा पनि सफलतापूर्वक उद्घाटित भएको देखिन्छ । यस काव्यमा प्रयुक्त यिनै विविध रसहरूलाई काव्यमा प्रयोग गरिएका रसहरूको क्रम करुण, शान्त, वीर, अद्भुत, भयानक, रौद्र, वीभत्स, शृङ्गार तथा हास्य रस रहेका छन् । नौ वटै रसको परिचयका साथै काव्यमा भएको प्रयोगबारे उपशीर्षकहरूमा चर्चा गरिएको छ ।

३.१ करुण रस

मन परेको वस्तुको नाश, प्रिय व्यक्तिको वियोग र अनिष्टको प्राप्तिबाट करुण रसको सिर्जना हुन्छ (थापा, २०४७ : २४९) । पुत्रादि प्रियजनसितको वियोग, तिनको विपत्ति वा तिनको मरण देखेर वा सुनेर मनमा उत्पन्न हुने विकलताबाट करुण रसको उत्पत्ति हुन्छ । यसमा शोक स्थायी भाव रहेको हुन्छ भने विपद्युक्त वा मृत प्रियजन यसको आलम्बन विभाव हुन्छ । प्रियको गुणको सम्झना, मरण कालमा उसको मुखदर्शन, शवदर्शन, चित्रदर्शन आदि उद्दीपन विभाव र रोदन, प्रलाप, भूमिपतन कपाल लुछ्नु, विलाप गर्नु, काँप्नु आदि अनुभाव हुन् । त्यसै गरी मोह, चिन्ता, ग्लानि, मूर्च्छा, आँसु आदि व्यभिचारी भाव यसमा देखा पर्छन् । यिनै स्थायी भाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको प्रयोग गरी अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा करुण रसको निम्नानुसार प्रयोग भएको पाइन्छ ।

डुबे सूर्य छिरे रश्मि शैलका काप कापमा
डाँडाभाटा बले जस्तै घरभित्र धरापमा
अकस्मात् आगलागीमा बस्ती नै परिरैछ भैं
अज्ञात युद्धको पीडा मैबाट सरिरैछ भैं ।
डुब्यो ब्याँसी अँध्यारामा रक्ताम्यै छ अझै चुली
कोही शूली चढे जस्तै रातो रगत भुल्भुली । (अङ्क १ गीत ३)
देखेथेँ खत छातीमा, आँखामा करुणा पनि
वाण हानेर निस्के भैं भरना मरुमा पनि
अहो सजल आँखामा आँसु रोकेर आउँछ
महासमरको पीडा यहाँ बोकेर आउँछ । (अङ्क १ गीत ५)
बोले प्राणन्त बेलामा पानी पानी भनेर जो
थिएन ओठमा बोली थियो केवल कम्पन
म बोल्छु तिनकै बोली पानी पानी भनिकन । (अङ्क ४ गीत ३)
सही नसकिने घाउ त्यसको शिरमा थियो
तैपनि अरुको घाउ दुखे भैं पीरमा थियो
आफैलाई क्षमा गर्न आफैले नसके सरि
बनौँ दयालु कोमाथि बनौँ कोमाथि निष्ठुरी । (अङ्क ४ गीत ६)
छातीमा मृत माताको बच्चा रोइरहेछ त्यो

आँसु पिइरहेको छ भन् भन् बहिरहेछ त्यो । (अङ्क ५ गीत २)
 दूरमा हर्षको हाँसो सुन्दासुन्दै विलाप भैँ
 त्यो कसैसित संलाप आफैँसित प्रलाप भैँ
 सारा स्वजन एककासी भष्मीभूत भएपछि
 शेष रोइरहे भैँ छन् श्मसानस्थलमा बसी । (अङ्क ६ गीत १)
 कोही भाँक्रो फिँजाएर रोइरैछन् चिहानमा
 कोही सिन्दूर स्युँदाको धोइरैछन् चिहानमा
 एककासी यतिका नारी कसरी विधुवा बने
 राता सिमलका फूल सारा सेता भुवा बने । (अङ्क ६ गीत २)

उपर्युक्त गीतहरूमा करुण रसको प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रत्यक्ष हेर्दा करुण रसको प्रयोग कम जस्तो देखिए तापनि आर्थिक तथा भावात्मक रूपमा यसको प्रयोग अधिकांश स्थानमा पाइन्छ । उपर्युक्त उद्धरणमा आलम्बन र उद्दीपन विभावका रूपमा वाण लागेका मानिसहरू, अश्वत्थामा, युद्धको पीडा भोग्ने मानिसहरू, मरेका आफन्तहरू, विधवाहरू, रगतको आहाल श्मसान घाट आदि रहेका छन् । अनुभाव र व्यभिचारी भावका रूपमा आँखामा आँसु आउनु, विलाप गर्नु, रुनु, सिन्दुर पखाल्नु, संलाप जस्ता भावहरू रहेका छन् ।

३.२ शान्त रस

शान्त रसमा समताको भाव हुन्छ । यसमा सुखदुःखमा पनि समान अवस्था हुन्छ (थापा, २०४७ : २४५)। संसारको अनित्यता र निःसारताको बोधबाट उत्पन्न हुने वैराग्यपूर्ण चित्तवृत्तिबाट शान्त रसको उत्पत्ति हुन्छ । यसको स्थायी भाव वैराग्य वा निर्वेद हो । निःसार संसार वा परमात्मा आलम्बन, पुण्यस्थान, तीर्थ, देवमन्दिर, साधुहरूको सङ्गत आदि उद्दीपन, सात्त्विक रोमाञ्च, आँसु आदि अनुभाव र हर्ष, स्मृति, विरक्ति, पश्चात्ताप आदि व्यभिचारी भाव हुन्छछन् । यिनै रस सामग्रीहरूको आधारमा अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा शान्त रसको प्रयोग भएका प्रतिनिधि गीतहरू (श्लोकहरू) नमुनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

बल्ल आइपुगेँ आज उत्तराखण्डमा यहाँ
 नीलकण्ठ सुतिरैछन् गोसाइँकुण्डमा जहाँ
 शान्त शीतल एकान्त हिमवन्त हिमाल हे
 पिताले पुत्रलाई भैँ काखमाथि उचाल हे । (अङ्क १ गीत १)
 यस पर्वतमा बस्ता बल्ल विश्राम पाउँछु
 युद्धले ध्वस्त धर्तीमा शान्तिको धाम पाउँछु । (अङ्क २ गीत १)
 मैदेखि मुक्ति चाहन्छु, अरुदेखि म होइन
 दिन जीवन चाहन्छु, लिन जीवन होइन । (अङ्क २ गीत ४)
 चम्कन्न तेलको बत्ती मध्याहनी दिनमा जहाँ
 चम्कन्थ्यो दिलको बत्ती यिनै नयनमा त्यहाँ

निभ्यो भव्य अभिव्यक्ति आत्माको दिव्य दीप्ति त्यो
सहस्र ज्योतिको माझ विराजमान ज्योति त्यो । (अङ्क ६ गीत ६)

उपर्युक्त उद्धरणमा नीलकण्ठ भगवान् शङ्कर, सहस्रज्योति परमात्मा आलम्बन विभावका रूपमा रहेका छन् । उद्दीपन विभावमा गोसाइँकुण्ड, शान्तिधाम, हिमवन्त खण्ड, आदि रहेका छन् । निःस्पृह, मुक्ति चाहनु, दान गर्नु आदि अनुभावका रूपमा रहेका छन् भने भगवान्ले काखमा उचाल्नु, आँखामा दिव्यज्योति आउनु जस्ता व्यभिचारी भावहरू रहेका छन् ।

३.३ वीर रस

युद्ध, दया, दान र धर्मसम्बन्धी कार्यमा उत्साह र सक्रियतापूर्वक काम भयो भने वीर रस उत्पन्न हुन्छ । यसको स्थायी भाव उत्साह हो (थापा, २०४७ : २४५) । प्रतिद्वन्द्वी शत्रु, माग्ने, दुःखी, तीर्थस्थल आदि यसका आलम्बन विभाव हुन् । शत्रुको बल, प्रभाव, शक्ति र अहङ्कार, माग्ने र दुःखीको दयनीय अवस्था तथा उनीहरूले गरेको प्रशंसा आदि उद्दीपन विभाव हुन् । सत्कार, रोमाञ्च, गर्वयुक्त वाणी र दयायुक्त बोलीलाई अनुभावको रूपमा लिइन्छ । धैर्य, गर्व, स्मृति, दया, तर्क, आवेग र असूया आदि सञ्चारी भावअन्तर्गत पर्दछन् ।

उपर्युक्त रस सामग्रीहरूको आधारमा अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा वीर रस प्रयोग गरिएका प्रतिनिधि गीतहरू (श्लोकहरू) नमुनाका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

वराह गर्छ चीत्कार सिंह गर्दछ गर्जन
हादै ज्यूनु मृत्यु हो, ज्यूदै मर्नु जीवन
हामी हार्न जान्दैनौ, बरु मछ्यौँ त्यसरी
एक ज्यानले लाखको रक्षा गर्छौँ यसरी । (अङ्क २ गीत ३)
विजयी देशका मान्छे गर्दै छन् अब उत्सव
वैरीको रक्त भैं रातो पिएर मदिरा सब । (अङ्क ५ गीत ४)
शत्रुको शिर काटेर भालाको फालमा उनी
घुमिरैछन् रिंगाएर चारु चामर हो भनी
कि ज्यूँदो अनि घुम्दो छ मर्नेको टाउको पनि
मार्नेको टाउकोमाथि शिर भैं राहुको पनि । (अङ्क ५ गीत ४)
छाला काडेर वैरीको त्यल्ले मोडेर ढोल त्यो
पिट्छन् : जीवनबाहेक जे माग्छौँ बोल बोल हो । (अङ्क ५ गीत ४)

माथि उल्लिखित गीतहरूमा वीर रसको सुन्दर चित्रण गरिएको पाइन्छ । यहाँ आलम्बन विभावका रूपमा वैरी, शत्रु आदि रहेका छन् । उद्दीपन विभावमा शत्रुको गर्जन रहेको देखिन्छ । अनुभावमा गर्वयुक्त वाणीको प्रतीत हुने आशय प्रकट गरिएको छ भने विजयोत्सव, वैरीको तातो रगत पिउनु, शिर काटेर भालामा उन्नु, वैरीको छाला काड्नु जस्ता कुराहरू व्यभिचारी भावका रूपमा रहेका देखिन्छन् ।

३.४ अद्भुत रस

विस्मय स्थायी भाव हुने रसलाई अद्भुत रस भनिन्छ (शर्मा, २०६१ : ५४) । कुनै पनि वस्तु र व्यक्तिको विचित्र रूप देखेर हुने आश्चर्यान्वित भावनाबाट अद्भुत रसको प्रादुर्भाव हुन्छ (थापा, २०४७ : २४२) । विस्मय स्थायी भाव रहेको अद्भुत रसमा आश्चर्यको भाव रहन्छ । यसमा असाधारण, अलौकिक र विचित्र वस्तु, व्यक्ति र दृश्य आलम्बन विभावका रूपमा रहन्छन् । यसका उद्दीपन विभाव विस्मयपूर्ण दृश्य, वर्णन र कम्प आदि र हन्छन् । हक्क न बक्क हुनु, पसिना आउनु, आँखा ट्वाल्ल पर्नु, कम्प हुनु जस्ता भावहरू अनुभावका रूपमा र हन्छन् भने आवेग, शङ्का, हर्ष, भ्रान्ति, तर्क, जडता, चञ्चलता आदि सञ्चारी भावका रूपमा रहन्छन् ।

अश्वत्थामा नाट्यकाव्यको विभिन्न स्थानमा अद्भुत रसको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस नाट्यकाव्यको प्रमुख पात्र अश्वत्थामा तथा पुस्तकको आवरण पृष्ठमा राखिएको तस्विर आफैमा अद्भुत रसयुक्त विस्मयकारी छ । अद्भुत रस प्रयोग गरिएका प्रतिनिधि गीतहरू नमुनाका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

पहेलो घाममा आज एक्कासि कुन देखियो
योगी हो, सुनभाँकी हो, यति हो, यक्ष हो कि त्यो
नहारी युद्ध हारेको यद्वा अमरसिंह नै
चिर विश्रान्तिको निम्ति आयो गोसाइँकुण्डमै । (अङ्क १ गीत ६)
ओहो तरुण त्यो को हो, त्यहाँ काँपिरहेछ रे
वीरलाई चढाऊँ भैं आँग थापिरहेछ रे
कि रोमाञ्चित भैरैछ मेरै छाया परेर रे
त्यै कायामा पसूँ क्यार, यै छायामा परेर रे । (अङ्क २ गीत ४)
यो काँडे सिउँडी हेर काँडेकाँडा रुखैभरि
ज्यूभित्रैबाट उम्रे भैं वाणैवाण जिवैभरि । (अङ्क ३ गीत १)
सुरक्षित कुनै छैन, छैन विश्वस्त क्यै पनि
छुन्छ मानिसलाई जो हुन्छ पागल त्यै पनि । (अङ्क ६ गीत ४)
एकाएक उठे ज्वाला हेर, निस्तब्ध रातमा
राँके भूत हिँडे जस्तै राँको बालेर हातमा
एकाएक निभे ज्वाला नभएसरि क्यै पनि
भस्क्रियो एउटा तारा क्यै भएसरि तैपनि । (अङ्क ७ गीत १)

उपर्युक्त उद्धृत गरिएका गीतहरूमा अद्भुत रसको सफल प्रयोग भएको देखिन्छ । यहाँ आलम्बन विभावका रूपमा सुनभाँकी, वनभाँकी, यक्ष, वायु चढेको युवक, जिउमा काँडेकाँडा उम्रेको व्यक्ति, छोएपछि पागल हुने व्यक्ति, राँके भूत आदि रहेका छन् । रोमाञ्चित हुनु, शरीरमा काँडा फुल्नु, कम्पन हुनु, निस्तब्ध हुनु अनुभावहरू हुन् । शङ्का, हर्ष, भ्रान्ति, तर्क, जडता जस्ता भावहरू सञ्चारी भावका रूपमा आएका छन् ।

३.५ रौद्र रस

शत्रुको अपमानपूर्ण व्यवहार, देश र धर्मको अपकार एवं अपमानबाट रौद्र रसको अभ्युदय हुन्छ (थापा, २०४७ : २४४) । रौद्र रसको स्थायी भाव क्रोध वा रिस हो । अनिष्ट काम गर्ने विरोधी वा शत्रु आलम्बन विभाव हो । विपक्षीका अनुचित व्यवहार, बोली आदि उद्दीपन विभाव हुन् । आँखा र मुख रातो पार्नु, ओठ टोकनु, दाँत कट्कटाउनु, आँखीभुइँ खुम्च्याउनु, हतियार समाउनु, ललकार्नु आदि अनुभाव र कठोरता, उग्रता, स्मृति, आवेग, मद, अमर्ष, असूया, अमर्ष आदि व्यभिचारी भाव हुन् ।

अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा रौद्र रसको प्रयोग पनि यथोचित ठाँउमा भएको पाइन्छ । खास गरेर अड्क छमा रौद्र रसको बढी प्रयोग भएको देखिन्छ । करुण रसलाई उच्च स्तरमा परिपाकको अवस्थामा पुर्याउन रौद्र रसको प्रयोग भएको देखिन्छ । रौद्र रस प्रयोग गरिएका प्रतिनिधि गीतहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

आततायी पर्यो देखा मञ्चमा हेर हेर यो
वाण छोड्थ्यो यतिन्जेल पर्दाभित्र लुकेर त्यो
अरिङ्गालसरी चिल्ल यल्लाई घेर घेर हो । (अड्क ५ गीत ६)
पुतलीहरूले घेरी निभने बत्ती म होइन
ज्यूँदो ज्वालामुखी हूँ म जाज्वल्यमान जीवन
संसारै भष्म पार्नेछु बरु आफैँ फुटेर हो
नपाओस् सजिलै मर्न आत्महत्या गरेर त्यो
अरिङ्गालसरी चिल्ल यल्लाई घेर घेर हो । (अड्क ५ गीत ६)
आज मानिस उन्मत्त रिसले तिलिमलाउँछ
अँगोनाको अगुल्टाले आफ्नै घर जलाउँछ । (अड्क ६ गीत ४)

यहाँ प्रस्तुत गरिएका गीतहरूमा क्रोध भावयुक्त रौद्र रस प्रयोग भएको देखिन्छ । यहाँ आततायी (सर्वेसर्वा) आलम्बन विभावका रूपमा रहेको छ । जनता र आततायीको बोली उद्दीपन विभाव र हतियार समाउनु, ललकार्नु, एकजुट भएर पिट्न खोज्नु, भष्म पार्नु, रिसाउनु आदि अनुभाव रहेको देखिन्छ । उन्मत्त हुनु, तिलमिलाउनु, कठोरता, उग्रता, स्मृति, आवेग, मद, असूया, अमर्ष आदि व्यभिचारी भाव यहाँ प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.६ भयानक रस

डरलाग्दो वस्तु वा दृश्य देखेकाले सुन्नाले वा सम्झनाले भयानक रस उत्पन्न हुन्छ (थापा, २०४७ : २४९) । यसको स्थायी भाव भय हो । आलम्बन विभावका रूपमा डरलाग्दो वस्तु वा विषय हुन्छ । उद्दीपन विभावका रूपमा त्यही डरलाग्दो वस्तु वा विषयका हिंसात्मक चेष्टा, डरलाग्दा कार्य आदि रहेका हुन्छन् । यसै गरी अनुभावका रूपमा रौँ ठाडो हुनु, अनुहारको रङ्ग फुस्रो हुनु, पसिना आउनु, स्वर विग्रिनु, रुनु, कराउनु आदि रहन्छन् भने व्यभिचारी भावका रूपमा त्रास, चिन्ता, ग्लानि, शङ्का, अपस्मार आदि रहेका हुन्छन् ।

प्रस्तुत अश्वत्थामा नाटकाव्यमा भय स्थायी भाव हुने भयानक रसको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । भयानक रस प्रयुक्त प्रतिनिधि गीतहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

कैलो बादल दौडन्छ चलेर पश्चिमा हुरी
बिजुली भिल्ल भिल्लिन्छ छाती नै छिचलेसरि
भूत आयो भनी भागछन् केटाकेटी जतातिर
त्यो देखा पर्छ एक्कासि छाया बनी भयंकर । (अङ्क २ गीत ६)
त्यल्लाई खेद न दौडन्छन् तन्नेरी कामदार जो
कोदालो बन्चरो खुर्पा ताकेर हतियार जो
तिनको अस्त्र खोसेर तिनैलाई लघार्दछ
दौडी मानिसको छाया मान्छेलाई पछार्छ रे । (अङ्क २ गीत ६)
प्याउली फूल पोले भैं ग्रीष्मको भीष्म घामले
फोको फोरिरे डामे भैं रातो रातो फलामले
सही नसकिने डाह सहुँ सहन सक्तिन
मरू त मर्न पाउन्न जिऊँ जिउन सक्तिन । (अङ्क ४ गीत २)
बच्चा च्यापेर काखीमा अबला मुक्तकेशिनी
दगुदै छन् गुहारिँ छन् बचाओ लौन लौन नि
आग्नेय अस्त्र सन्केर आधा हर लग्यो चिरी
ढल्दछिन् बज्रले लाछी ढलेकी पोथरासरि । (अङ्क ५ गीत १)
आज धर्ती खसिरैछ निराधार अताल्लिँदै
आकाश पनि हेदै छ आफैँभरि कहालिँदै
कालो नीलो कहालीको थोप्लो भैं सिर्जना पनि
वेदना यतिको तीब्र छैन भैं वेदना पनि । (अङ्क ६ गीत ६)

यहाँ प्रस्तुत गरिएका गीतहरूमा भय स्थायी भावयुक्त भयानक रस प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ आलम्बन विभावका रूपमा भूत, भयङ्कर छाया, अदृश्य छाया (अश्वत्थामा), रातो तातो फलाम, आग्नेयास्त्र प्रहार व्यक्ति, डरलाग्दो दृश्य आदि रहेका छन् । उद्दीपन विभावमा कालो बादल मडारिनु, लघार्नु, पछार्नु, डाम्नु, अस्त्र प्रहार गर्नु, धर्ती खसे जस्तो हुनु जस्ता विषय वस्तु रहेका छन् । केटाकेटी भाग्नु, ढल्नु, गुहार माग्नु, रुनु, कराउनु अनुभावका रूपमा रहेका छन् भने व्यभिचारी भावका रूपमा त्रास, चिन्ता, ग्लानि, शङ्का, अपस्मार आदि भावहरू रहेको पाइन्छ ।

३.७ बीभत्स रस

रगत, मासु आदि घृणित वस्तु देखेर र सुनेर उत्पन्न हुने घृणावाट बीभत्स रस उत्पन्न हुन्छ (थापा, २०४७ : २४३) । कुनै वस्तुलाई देखेर उत्पन्न हुने जुगुप्सा नै बीभत्स रस हो । यसको आलम्बन घृणित वस्तु

हुन्छ। वस्तुको घिनलाग्दो चेष्टा, दृश्य आदि उद्दीपक विभावका रूपमा रहेका हुन्छन्। आँखा चिम्लनु, नाक थुन्नु, थुक्नु जस्ता कुराहरू अनुभाव र ग्लानि, आवेग, रोगव्याधि, मूर्च्छा आदि सञ्चारी भाव रहेका हुन्छन्। यसको स्थायी भाव घृणा वा जुगुप्सा हो।

अश्वथामा नाट्यकाव्यमा वीभत्स रसको प्रयोग पनि उपयुक्त ठाउँमा भएको देखिन्छ। मूलतः दोस्रो, पाँचौँ र छैटौँ अङ्कमा यसको केही प्रयोग भएको पाइन्छ। उपर्युक्त रस सामग्रीको प्रयोग भएका यस नाट्यकाव्यका केही गीतहरू तल उद्धृत गरिएका छन्।

यो मेरो शिरको घाउ एक्कासि कसरी फुट्यो
तातो रगतको धारा ओठमा छर्छरी छुट्यो
आफ्नो रगत आफैँले पिऊँ पिउन सक्तिन
मरूँ त मर्न पाउन्न जिऊँ जिउन सक्तिन । (अङ्क ४ गीत २)
अहो दुर्गन्ध यो कस्तो श्वास नै रोकिरैछ भैँ
शयौँ सिनु थुपारेर चितुवा लुकिरैछ भैँ । (अङ्क ५ गीत २)
पट्टि खोलेर आँखाको अब हेर्छु जहाँ जहाँ
ज्वालामुखी फुटेजस्तै उठिरैछ धुवैँधुवाँ
चौतारामा पँधेरामा खेतमा खलिहानमा
लाशैलाश लडेका छन् नअटाई चिहानमा । (अङ्क ५ गीत २)
यौटा पागलको छाला अर्को पागल च्यात्तछ
आफ्नै छाला पनि आफैँ सान्ध्य बादल च्यात्तछ
चारै दिग्गजको चर्म ओडेर रक्त तरतर
विनष्ट सृष्टिको पीडा भोगिरैछन् दिगम्बर । (अङ्क ६ गीत ५)

उपर्युक्त गीतहरूमा वीभत्स रसको उपयुक्त प्रयोग भएको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतहरूमा सिनु, लास, र गत आदि आलम्बन विभावका रूपमा रहेका छन्। सिनु थुपार्नु, छाला च्यात्नु, दुर्गन्ध फैलिनु, रगत बग्नु जस्ता चेष्टाहरू उद्दीपन विभाव हुन्। मुखमा रगत बग्नु, आँखामा पट्टि बाँध्नु, घिन मान्नु, लास सडेको जस्तो धुवाँ आउनु अनुभाव हुन् भने ग्लानि, आवेग, पीडा भोग्नु, घिन मान्नु जस्ता भावहरू व्यभिचारी भावका रूपमा रहेका छन्।

३.८ शृङ्गार रस

परस्पर प्रेममा बाँधिएका नायक नायिकाको एकअर्काप्रतिको अनुरागको वर्णन भएमा शृङ्गार रस उत्पन्न हुन्छ। शृङ्गारको अर्थ कामोद्रेकको अवस्था हो। यो दुई प्रकारको हुन्छ (क) संयोग वा सम्भोग शृङ्गार र (ख) वियोग वा विप्रलम्भ शृङ्गार (भण्डारी, २०६७ : २२)। शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति हो। यसका आलम्बन विभाव नायक नायिका हुन्छन्। एकान्त, रात, बगैँचा, कोइलीको बोली, भ्रमर आदि उद्दीपन विभावका रूपमा रहेका हुन्छन्। कटाक्ष, मुस्कान, लज्जा, आकर्षण आदि संयोग शृङ्गारका अनुभाव र आँसु आउनु, विचित्र

स्वर हुनु, छटपटाउनु, पिरोलिनु आदि विप्रलम्भ शृङ्गारका अनुभाव हुन् । हर्ष, लज्जा, चिन्ता, उत्सुकता जस्ता भाव व्यभिचारका भावका रूपमा रहेका हुन्छन् ।

उपर्युक्त रस सामग्रीको आधारमा अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा शृङ्गार रसको प्रयोगसम्बन्धी अवस्थाको चर्चा गर्दा यसमा पनि परोक्ष रूपमा यस रसको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस नाट्यकाव्यले शृङ्गारिकताको उजागर गर्न खोजेको होइन । तर अन्य विषय वस्तुको प्रसङ्गमा शृङ्गार रसको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस नाट्यकाव्यमा सम्भोग शृङ्गार भन्दा विप्रलम्भ शृङ्गारको फाटफुट प्रयोग भएको छ । यस नाट्यकाव्यमा शृङ्गार रस प्रयोग भएका केही गीतहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

उज्यालो हिम्चुलीनेर धर्ती कति रमाइलो
 बराहले उचाले भैं पुछ्छि पातालको हिलो
 दिनशोभा खिलीरैछ निर्धूली धूपमा अहो
 जुन हेर्यो त्यही राम्रो त्यसैको रूपमा अहो । (अङ्क २ गीत १)
 पुरिन्छ तनको घाउ, मनको पुरिदैन है
 एकाकीपनको पीर कहिल्यै हरिदैन है
 एकलो यूथपरित्यक्त हात्ती फैं कसरी जिऊँ
 दियो जीवन हे नारी परन्तु कसरी जिऊँ । (अङ्क ४ गीत ५)
 मलाई एकलै छोडी मेरो प्रिय कहाँ गयो
 मलाई पनि लैजाऊ मेरो प्रिय जहाँ गयो । (अङ्क ६ गीत २)
 वज्रको एक लष्काले भयो भष्म वनस्थली
 को हो भनेर सोध्दैन कुञ्जमा अब कोइली
 संकेतस्थलमा भेट्न अझै युवति आउँछे
 सर्पको काँचुलीलाई माला भनेर लाउँछे । (अङ्क ६ गीत २)

उपर्युक्त उद्धरणहरूमा रति स्थायी भावयुक्त शृङ्गार रसको प्रयोग भएको पाइन्छ । पहिलो गीतमा सम्भोग शृङ्गारको भल्को देखिन्छ भने बाँकी गीतहरूमा विप्रलम्भ शृङ्गारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ त्यस (प्रेमिका) र प्रेमी, नारी र पुरुष, तथा युवक र युवती आलम्बन विभाव रहेका छन् । उद्दीपन विभावमा सुन्दर वातावरण, एकलोपन, कुञ्ज, कोइलीको गाएको सम्भना आदि रहेका छन् । मुस्कान, लज्जा, आकर्षण जस्ता भावहरू अनुभावका रूपमा रहेका छन् भने चिन्ता, उत्सुकता, भ्रम आदि सञ्चारी भावहरू रहेका छन् ।

३.९ हास्य रस

रूप, आकार, बोली, पहिरन र विभिन्न कार्यमा विकृत भएपछि हास्यको सिर्जना हुन्छ । हास्यको उत्पत्ति दुई प्रकारबाट हुन्छ : आत्मस्थ र परस्थ । आत्मस्थमा हास्य विषयलाई देखेर आफैमा उत्पन्न हुन्छ र परस्थमा अरु हाँसेको देखेर हुन्छ (थापा, २०४७ : २३८) । यस रसको स्थायी भाव हाँसो हो । हास्यात्मक व्यक्ति वा वस्तु

आलम्बन विभाव, विकृत रूप, आकार, चेष्टा आदि उद्दीपन विभाव, आँखा खुम्च्याउनु, दाँत देखाउनु, आदि अनुभाव र आँसु, कम्प, रोमाञ्च, आलस्य निद्रा यसका व्यभिचारी भाव हुन् ।

अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा शासकप्रति तथा विकृत समाजप्रति व्यक्त भएको व्यङ्ग्यात्मक भनाइ जस्ता पक्षहरू हास्य रसका रूपमा देखिए तापनि करुण र शान्त रसको बाहुल्य रहेकाले हास्य रसको प्रयोग भएको देखिदैन । हास्य रसको झलक मात्र दिन खोजिएका दुइटा गीत नमुनास्वरूप यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

हेर मानिसको हुल, तर प्रत्येक एकलो
खित्का छोडेर क्यै हाँस्छ कोही हाल्दछ कोहोलो । (अङ्क ६ गीत १)
उता आकाश हेरेर हाँस्तै छ स्थिर पागल
चोटका चोट त्यैमाथि हान्दछन् क्रूर पागल
प्रत्येक चोटमा किन्तु फन्फनी घुम्छ नाच्छ भैं
अब ता पाउँला मर्न भनी मैसरि सोच्छ भैं । (अङ्क ६ गीत ५)

उपर्युक्त गीतहरूमा हास्य रसको सामान्य झलक देखिन्छ । पागलहरू आलम्बन विभावका रूपमा र हेका छन् । तिनीहरूका विकृत चेष्टा उद्दीपन विभाव मान्न सकिन्छ । हाँस्नु काहोलो हाल्नु जस्ता अनुभाव हुन् भने घुम्नु, पागलको अभिनय गर्नु जस्ता अवस्था व्यभिचारी भावका रूपमा रहेका छन् ।

४. निष्कर्ष

स्वच्छन्दतावादी कवि माधव घिमिरेद्वारा रचना गरिएको अश्वत्थामा नाट्यकाव्य महाभारतमा वर्णित अष्ट चिरञ्जीवीमध्येका एक रहेका भन्ने विश्वास गरिएका द्रोणपुत्रको पुनः संरचना हो । स्वैर कल्पना जस्तो लाने यस नाट्यकाव्यको कथावस्तु मिथक, लोक विश्वास र मानसिक प्रक्षेपणको मिश्रित स्वरूपमा तयार पारिएको देखिन्छ । काल्पनिक अश्वत्थामाका साथै नेपाली संस्कृति र सामाजिक परम्पराका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । सात अङ्क र अनुष्टुप् छन्दका बयालिस गीतमा यसको संरचना तयार पारिएको देखिन्छ । विश्वबाट युद्ध सदाका लागि अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने उद्देश्य रहेको छ । संवाद, द्वन्द्व, अभिनय, रङ्गमञ्च विधानमा उपयुक्त यस नाट्यकाव्यमा नेपालका पहाडी स्थान, नेपालको राजनीतिक अवस्था, प्राकृतिक वातावरण र संस्कृति तथा लोक मान्यताको परिवेश चयन गरिएको पाइन्छ । भाषाशैली परिष्कारपूर्ण र अलङ्कृत छ ।

कवि माधव घिमिरे रसवादी कविका रूपमा परिचित छन् । अश्वत्थामा नाट्यकाव्यमा पनि पूर्वीय साहित्य शास्त्रमा वर्णित रसहरूको प्रयोगमा सफलता प्राप्त गरेको देखिन्छ । यस काव्यमा करुण रस उच्च परि पाकमा पुगेको देखिन्छ । यति सानो काव्यमा नौ वटै रसको प्रयोग गर्नु कवि घिमिरेको उच्च कवित्वको परिचायकका रूपमा देखिन्छ । करुण रस अङ्गीरसका रूपमा रहेको यस काव्यमा शान्त रसले पनि उच्चता प्राप्त गरेको देखिन्छ । यी दुई रसको बाहुल्य रहेको यस काव्यमा वीर, अद्भुत, भयानक, रौद्र र वीभत्स रसको पनि उपयुक्त स्थानमा सफल प्रयोग भएको देखिन्छ । शृङ्गार तथा हास्य रसको प्रयोग न्यून भए पनि सबै रसको सफल प्रयोग भएको छ । कवि घिमिरेको प्रौढ, परिपक्व र मितव्ययी कवित्वको परिचायक अश्वत्थामा नाट्यकाव्य रस विधानमा सफल देखिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५२), *नाटक र रङ्गमञ्च*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- एटम, नेत्र (२०६०), *माधव घिमिरे : ज्ञानपुष्पदेखि राष्ट्रकविसम्म राष्ट्रकवि घिमिरे : समीक्षात्मक अवलोकन*, काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।
- कुँवर, उत्तम (२०५०), *स्रष्टा र साहित्य*, चौथो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- घिमिरे, माधव (२०५३), *अश्वत्थामा*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- ढुङ्गाना, गङ्गाप्रसाद (२०६९), *अश्वत्थामा गीतिनाटकको विवेचना*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि वि, कीर्तिपुर
- थापा, हिमांशु (२०४७), *साहित्य परिचय*, तेस्रो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०५९), *माधव घिमिरेको रचनायोग*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ईश्वर र अन्य (२०५५), *नेपाली साहित्यकोश*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भण्डारी, पारसमणि र माधवप्रसाद पौडेल (२०६७), *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।
- (२०६७), *नेपाली कविता र काव्य*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।
- शर्मा, पुण्यप्रसाद (२०५५), *अश्वत्थामाबारे केही चर्चा*, तन्नेरी, वर्ष २०, अङ्क ३, पृ. ७०(७२) ।
- शर्मा, बिन्दु (२०६२), *गीतिनाट्य परम्परामा राष्ट्रकवि घिमिरे*, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६९), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।

